

ks. dr hab. Kazimierz Pierzchała, prof. KUL
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Wydział Nauk Społecznych, Instytut Pedagogiki
ul. Droga Męczenników Majdanka 70; 20-325 Lublin
<https://orcid.org/0000-0001-9972-943X>

Lublin, 03.04.2019 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej

mgr Darii Modrzejewskiej

**„Przemoc psychiczna w klasie szkolnej. Badania nad bullyingiem
w codziennym życiu szkoły”,**

przygotowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Anny Fidelus, prof. KUL.
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie,
Wydział Nauk Pedagogicznych, Warszawa 2018

W oparciu o decyzję Rady Wydziału Nauk Pedagogicznych UKSW oraz pismo z dnia 21 marca 2019 r. dziekana Wydziału ks. dra hab. Jana Niewęglowskiego, prof. UKSW, zlecające przygotowanie recenzji zapoznałem się szczegółowo z przesłaną mi do oceny rozprawą doktorską mgr Darii Modrzejewskiej.

Przedstawiona przeze mnie recenzja zawiera uwagi dotyczące ocenianej rozprawy w kilku kategoriach, wynikających z wymogów art. 13 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. *o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz.U. z 2014 r., poz. 1852 z późn. zm., tj. Dz.U. z 2017 r., poz. 1789), tj. w zakresie:

- 1) wartości i oryginalności podjętej tematyki pracy,
- 2) struktury treści pracy oraz poziomu zaprezentowanej wiedzy ogólnej Autorki, w świetle przedstawionych w rozprawie analiz teoretycznych tematu,
- 3) poprawności zastosowanych rozwiązań metodologicznych procedury badawczej, postawionych problemów badawczych i ich sposobów rozwiązywania,
- 4) naukowej jakości przeprowadzonych analiz, sposobu ich prezentacji oraz wniosków badawczych.

1. Wartość i oryginalność podjętej tematyki pracy

Zasady profilaktyki oraz reagowania na agresję i przemoc wynikają z teorii wyjaśniających mechanizmy tych zachowań. Badający zjawiska agresji naukowcy sformułowali trzy teorie, zgodnie z którymi dążą do ustalenia pochodzenia agresji oraz określenia jej przyczyny. Każda z teorii przedstawia istotny aspekt zjawiska i prowadzi do ważnych wniosków dla szkolnego systemu przeciwdziałania, reagowania

i rozwiązywania tego typu problemów. Pierwsza z nich przedstawia pogląd, zgodnie z którym ludzie posiadają wrodzoną, instynktowną skłonność do zachowań agresywnych, stanowiących siłę napędową niezbędną na przykład do zdobycia przewagi i znaczenia w grupie. Dla szkolnego systemu profilaktyki agresji oznacza to, że jej wrodzony charakter eliminuje możliwość zupełnej likwidacji zachowań agresywnych i mogą one pojawiać się u dzieci nawet w niemal idealnym środowisku wychowawczym szkoły. Z punktu widzenia działań profilaktycznych konieczne jest zatem znalezienie w życiu szkoły obszarów aktywności, w których instynkt ten znalazłby zaspokojenie. Takim polem jest na przykład sport i różne inne formy zdrowej rywalizacji – niekoniecznie o jak najlepsze stopnie. Teoria opracowana przez grupę psychologów pod kierunkiem J. Dollarda stwierdza istnienie związku pomiędzy uniemożliwieniem jednostce zaspokojenia jej ważnych życiowych potrzeb lub osiągnięcia celów a następującymi po tym zachowaniami agresywnymi. Człowiek gotów jest posłużyć się agresją, jeśli spowoduje to usunięcie przeszkody w realizacji istotnego dla niego celu. Wnioski, jakie płyną z tej teorii dla szkolnego systemu profilaktyki agresji, dotyczą wielu obszarów szkolnego życia. Oznaczają konieczność dbania o zaspokajanie fizycznych i psychologicznych potrzeb dzieci i młodzieży, poczynając od tego, że uczniowie przychodzą do szkoły najedzeni i wyspani, a w szkole muszą poczuć się ważni i docenieni (por. Ewa Czemirowska-Koruba, *Agresja i prze-moc w szkole, czyli co powinniśmy wiedzieć, by skutecznie działać*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2015).

W świetle powyższego należy przyznać, że rozprawa doktorska mgr Darii Modrzejewskiej zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ porusza problematykę wyjątkowo wrażliwą, istotną i aktualną, zarówno w aspekcie rozważań teoretycznych, jak i na płaszczyźnie działania praktycznego. Po zapoznaniu się z treścią rozprawy **pozytywnie oceniam wartość podjętej problematyki i samą jej realizację**. Za pozytywną oceną recenzowanej pracy przemawia:

- podjęcie ważnej społecznie problematyki, dotyczącej przemocy szkolnej (szczególnie w szkole podstawowej), która jest jednym z pierwszych doświadczeń szkolnych uczniów i jest zjawiskiem wysoce niepokojącym,
- zwrócenie uwagi na uwarunkowania (środowiskowe, rodzinne, rówieśnicze, kulturowe) aspektu wychowawczego przeciwdziałania przemocy szkolnej

- w stosunkach pomiędzy uczniami, w konsekwencji mogące/winne być pomocnym narzędziem w budowaniu bezpiecznego środowiska szkolnego,
- podjęcie analizy pedagogicznego wymiaru psychicznego dręczenia w środowisku szkolnym i wpływu tego zjawiska na jakość życia uczniów, a także na późniejsze, dorosłe życie – w oparciu o interpersonalną (zarówno rodzimą, jak i zagraniczną) literaturę przedmiotu,
 - wpisanie się przedmiotowej pracy (m.in. poprzez opisane podejście do działań profilaktyczno-wychowawczych wobec przemocy) w nurt profilaktyki pozytywnej, który coraz częściej przywoływany jest nie tylko w piśmiennictwie naukowym, ale także (a może przede wszystkim) dedykowany jest nauczycielom praktykom,
 - objęcie badaniami empirycznymi (opartymi o ankiety i wywiady) dwóch szkół podstawowych w małej miejscowości na terenie województwa łódzkiego, które mogłyby wskazywać na brak negatywnych zjawisk (nic bardziej mylnego),
 - podjęcie próby zaproponowania rekomendacji do pracy profilaktyczno-wychowawczej w szkole i klasie,
 - praktyczny charakter opracowania w zakresie pedagogicznym.

Niniejsza praca poświęcona jest dwóm kluczowym zagadnieniom: opisowi zjawiska przemocy psychicznej w relacjach między uczniami, a także profilaktyce zachowań opartych na stosowaniu przemocy w środowisku szkolnym.

Wnioski płynące z analizy teoretycznej, jak i badań własnych posłużyły Autorce do zarysowania możliwości i dróg przeciwdziałania i zapobiegania zjawisku przemocy psychicznej w środowisku szkolnym. Propozycje rekomendacji, które obejmują zalecenia do pracy z uczniami, sugestie dotyczące kierunków działań szkoły w ramach profilaktyki antyprzemocowej oraz niezbędne kompetencje nauczyciela w realizowaniu profilaktyki stanowią osobny rozdział pracy.

Autorka (s. 11) konkluduje we wstępie, że warto przyjrzeć się całemu systemowi szkolnemu szkoły podstawowej i zweryfikować, na ile przyczynia się on do powstawania, a na pewno eskalacji przemocy psychicznej, a także na jakim etapie edukacyjnym uczniowie zaczynają dręczyć i szykanować innych. Niewykluczone, iż do przejawów tychże zachowań dochodzi wcześniej niż w klasie szóstej szkoły podstawowej (w szkołach badanych przez Autorkę), co powinno prowokować do

objęcia badaniami także młodszych uczniów. Trudno nie podpisać się pod tym uogólnieniem.

W ocenie wartości i oryginalności badanej problematyki doceniam przede wszystkim podjęcie próby zaproponowania rekomendacji do pracy profilaktyczno-wychowawczej w szkole i klasie. Propozycje te – *nie tylko zdaniem Autorki* – mogą usprawnić działania prewencyjne szkoły, przeciwdziałające zjawisku przemocy, jak i pomóc w rozwiązywaniu sytuacji, w których do zachowań o charakterze przemocy dochodzi. Opisane rekomendacje stanowią także sugestie do nakreślenia ogólnej polityki antyprzemocowej w szkole oraz wskazują na niezbędne kompetencje nauczycieli w zakresie profilaktyki przemocy rówieśniczej (s. 236, 247-252). Należałoby umiejętnie rozpropagować ww. rekomendacje i jak zawsze muszą chcieć tego samego „obydwie strony”.

Z uwagi na uwypuklone przeze mnie kwestie **postrzegam pracę jako oryginalną.**

2. Struktura pracy i poziom zaprezentowanej wiedzy Autorki w świetle analiz teoretycznych tematu

Przedstawiona do recenzji rozprawa jest obszerną, liczącą 280 stron, pracą. Jej układ jest zgodny z zasadami pracy naukowej, prosty i przejrzysty, prezentujący zagadnienia teoretyczne, związane z przemocą szkolną i wychowawczymi możliwościami, a ponadto założenia metodologiczne i wyniki badań własnych. Praca składa się ze wstępu (s. 7-11), dziesięciu (!!!) rozdziałów, w tym czterech teoretycznych (s. 12-162, tj. 53,9% całości), rozdziału metodologicznego (s. 163-176), czterech rozdziałów empirycznych, obejmujących prezentację i analizę wyników badań własnych, z wnioskami (s. 177-236, tj. 21,4% całości) oraz rozdziału dziesiątego, obejmującego rekomendacje do pracy z uczniami (s. 237-252), a następnie z zakończenia, z podsumowaniem wyników badań (s. 253-256), z zestawienia źródeł literaturowych – bibliografii (s. 257-267) oraz aneksu (13 stron), w którym zamieszczono spis 47 tabel i 19 wykresów oraz trzy kwestionariusze: wywiadu ze sprawcą/ofiarą przemocy, ankiety dla nauczyciela, a także ankiety dla ucznia.

Praca stanowi logiczną całość, ukazującą poprawność warsztatową i merytoryczną Autorki. Brakuje mi jedynie na końcu streszczenia w języku polskim i angielskim.

We wstępie Autorka uzasadnia celowość podjętej problematyki. Jednym z głównych celów pracy jest przegląd stanu wiedzy na temat zachowań opartych na stosowaniu przemocy, z uwzględnieniem jej psychicznego wymiaru. Zjawiska przemocy psychicznej w stosunkach między uczniami w ciągu ostatnich lat uległy znacznemu nasileniu. Tym zagadnieniom poświęcona jest część teoretyczna rozprawy, składająca się z czterech rozdziałów.

„Są to z reguły zachowania werbalne, za którymi kryje się wywieranie mniej lub więcej otwartego nacisku psychicznego w postaci zastraszania, nękania, grożenia czy wywierania presji. Wielu uczniów staje się ofiarami trwałych, ciągłych w czasie szykan, obejmujących poniżanie, wyśmiewanie czy znęcanie się. Taka forma przemocy jest szczególnie groźna, bo godzi w cały system «Ja», a więc poczucie własnej wartości, osobistej godności, wiary we własne siły. Najczęściej te formy niszczenia wybranych ofiar są zbiorowe i w pewnym sensie organizowane przez grupy” (s. 7).

Autorka zwraca uwagę na fakt, że „[...] w polskim piśmiennictwie wiele publikacji poświęconych jest problematyce agresji i przemocy. Obszerna charakterystyka zachowań agresywnych i przemocowych, będących stałym elementem w relacjach między uczniami, skupia się na cechach dystynktywnych tego zjawiska, na przykład formach czy funkcjach, jakie pełnią. Wiele uwagi poświęca się także fizycznym i werbalnym objawom zachowań opartych na stosowaniu przemocy w środowisku szkolnym [...]. Jednakże psychologiczny kontekst przemocy uwzględniający psychiczne dręczenie i terror jest w porównaniu z literaturą obcojęzyczną wciąż marginalizowany. [...] Przemoc psychiczna jest szczególnie groźna dla stosunków społecznych w szkole. Prowadzi ona bowiem do powstawania destruktywnych, a często wręcz patologicznych struktur grup uczniowskich” (s. 7-8).

W rozdziale pierwszym zatytułowanym „Przemoc w stosunkach międzyjednostkowych i grupowych” Autorka przedstawiła główne koncepcje dotyczące źródeł agresji oraz przemocy, uwzględniając zarówno czynniki biologiczne, jak i środowiskowe. Biorąc jednak pod uwagę konieczność zawężenia koncepcji wyłącznie do psychicznego wymiaru przemocy, skupiła się na tych podejściach, które odnoszą się do *stricte* psychicznych aspektów zachowań o charakterze przemocy. W tej części znajdują się również analizy dotyczące społecznych uwarunkowań przemocy, takich jak: środowisko rodzinne, grupa rówieśnicza, będąca często dla dziecka grupą odniesienia. Komplementarną częścią tego zagadnienia jest także ukazanie przez Autorkę

indywidualnych i społecznych skutków przemocy, podkreślających jej psychiczny wymiar. Wyróżnione zostały też skutki krótkoterminowe, takie jak: izolacja, utrudnianie przez grupę realizacji zadań, a także te zachowania zawierające przemoc, których następstwa nakładają się i trwają dłużej w życiu psychicznym jednostki.

W rozdziale drugim noszącym tytuł: „Przemoc psychiczna w stosunkach społecznych” Autorka rozprawy podjęła próbę szczegółowej analizy zjawiska przemocy psychicznej, z uwzględnieniem jej społecznego kontekstu. Punktem wyjścia było zdefiniowanie pojęcia przemocy psychicznej, odwołujące się do jej relacyjnego charakteru, w obszarze przyjętych norm i zasad społeczno-obyczajowych. Następnie została dokonana próba klasyfikacji przemocy psychicznej według przyjętych kryteriów podziału. W tym też rozdziale zamieszczone zostały motywacyjne uwarunkowania przemocy psychicznej. Uwidoczniona została próba odpowiedzi na pytanie: *dlaczego uczeń stosuje ten specyficzny rodzaj przemocy?* W odpowiedzi wyróżnione zostały przede wszystkim motywy autoteliczne, związane z dążeniem do osobistej satysfakcji, jak i heteroteliczne, podporządkowane realizowaniu celów zewnętrznych, jak chociażby osiągnięcie dominacji nad kimś, lub spowodowanie czyjejs uległości. W dalszej kolejności omówiony został charakter i jakość relacji społecznych, w których stosowana jest przemoc psychiczna, podkreślając ich zależnościowy i przymusowy charakter. W końcu rozdziału Autorka zajęła się indywidualnymi i społecznymi skutkami stosowania przemocy, zwracając uwagę na ich bezpośrednie i bardziej odległe w czasie następstwa.

Rozdział trzeci nosi tytuł: „Stosunki społeczne w klasie szkolnej i ich zaburzenia” Jest w pełni zrozumiałe, że przemoc psychiczna występuje głównie w relacjach społecznych. Autorka jest zdania zatem, że należy dokładniej przyjrzeć się jej kontekstowi społecznemu, a konkretniej mówiąc, idzie o relacje w klasie szkolnej. Występująca w grupie szkolnej przemoc pełni specyficzne funkcje, destruktywnie kształtując stosunki społeczne w zespole. Aby w pełni zrozumieć mechanizm tych procesów, Autorka dysertacji wnikliwie przyjrzała się klasie jako grupie społecznej, biorąc w szczególności pod uwagę jej cele, strukturę, układ ról i relacje międzyosobnicze. Zadaniem trzeciego rozdziału stała się szczegółowa analiza małej grupy społecznej, jaką jest klasa szkolna. W poszczególnych podrozdziałach skupiono się na tych zjawiskach występujących w klasie, które mają związek z przemocą jako

mechanizmem kształtującym stosunki społeczne w klasie i konstytuującym treść i sposób funkcjonowania norm i celów grupowych.

Rozdział czwarty zatytułowany: „Psychologiczna charakterystyka rozwoju ucznia w późnym wieku szkolnym” poświęcony jest szczegółowej charakterystyce rozwoju dziecka w wieku 11–13 lat w poszczególnych jego aspektach, a mianowicie w wymiarze poznawczym, emocjonalnym i społecznym. Autorka założyła, iż charakterystyka ta z pewnością odpowie na wiele ważnych pytań w zakresie uwarunkowanych rozwojowo potrzeb dziecka oraz czynników krytycznych na tym etapie rozwoju, mających kluczowe znaczenie w powstaniu i rozwijaniu przemocowych wzorców zachowań.

Późny wiek szkolny bywa różnie definiowany w literaturze. Analizując źródła psychologiczne, trudno doszukać się jednolitej periodyzacji czy też zgodnej terminologii w tym zakresie. Autorka podejmuje udaną próbę znalezienia wspólnego mianownika przedmiotowego zagadnienia. Dokonana charakterystyka zmian zachodzących w rozwoju poznawczym, emocjonalnym, społecznym i somatycznym dziecka w wieku 11–13 lat daje kluczową wiedzę na temat czynników, które warunkują zmiany ilościowe, jak i jakościowe w jego rozwoju. Świadomość tych zmian stała się nieodzowna dla wyjaśniania zachowań o charakterze przemocy psychicznej w różnych układach społecznych. Wiedza ta powinna być także pomocna w próbie odpowiedzi na pytanie: *dlaczego niektórzy uczniowie lepiej lub gorzej radzą sobie z przemocą?*

3. Metodologia badań

Z punktu widzenia metodologii nauk społecznych rozprawa posiada charakter teoretyczno-empiryczny.

W środowisku szkolnym coraz częściej dochodzi do dyskryminacji uczniów, ostracyzmu, prześladowania – w różnych formach. Najbardziej groźne i szkodliwe są zjawiska prześladowania psychicznego. Psychiczny terror nierzadko przebiega niepostrzeżenie, chociażby ze względu na trudność w dostrzeżeniu jego „subtelnych” narzędzi. Warto dodać, iż przemoc psychiczna zwykle nie ma incydentalnego charakteru. Szkolny terror ma tendencję do trwania, co więcej, w stosunku do wciąż tych samych uczniów. I właśnie tak opisywane zjawisko przemocy psychicznej, które zachodzi w relacjach między uczniami, stało się przedmiotem badań Autorki rozprawy.

Przedmiotowe badania zmierzały do wyłonienia opisu, a więc charakterystyki ofiar i sprawców przemocy psychicznej, a także warunków i czynników, które do

przemocy psychicznej doprowadzają, stymulują ją, sprzyjają jej i determinują jej przebieg, formy oraz nasilenie.

Założenia metodologiczne badań własnych zaprezentowała Autorka w rozdziale 5. Badania zostały osadzone w modelu badań ilościowych, z elementami badań jakościowych, uzupełniających i weryfikujących wyniki badań ilościowych. Stosowanie w badaniach pedagogicznych jedynie podejścia ilościowego byłoby mało rzetelne i mało trafne.

Doktorantka uzasadniła powody zajęcia się niniejszą problematyką, przywołując liczne grono naukowców, zajmujących się problematyką przemocy w szkole, wskazując zarazem na brak szerszych badań w tym obszarze. Należy stwierdzić poprawność sformułowała przedmiotu i celu badań. Określenie głównego problemu badawczego (*Jakie są stany, formy i rozmiary przemocy psychicznej w środowisku szkolnym?* – s. 166) oraz szeregu (!!!) problemów szczegółowych również oceniam jako przemyślane i poprawne. Postawienie tylu problemów szczegółowych może wyglądać na trywializowanie problemu, ale nic bardziej mylnego, czego przykładem są przeprowadzone badania. Jako że problemy szczegółowe mają charakter diagnostyczny, nie wymagają formułowania hipotez, toteż praca ich nie posiada. Do każdego problemu szczegółowego Autorka wyznaczyła zmienne (!!!), ujmując je w tabeli (s. 169). W przypadku badań nad przemocą w klasie szkolnej pojedyncze cechy badanego zjawiska zostały wyłonione odpowiednio z określonych wcześniej problemów badawczych. Dla określenia przedstawionych zmiennych wyodrębnione zostały wskaźniki, umożliwiające przełożenie „zmiennych” na wielkości poddające się badaniom empirycznym, łącznie z podejściem ilościowym. W przypadku przedmiotowych badań wspólnym rodzajem wskaźnika dla wszystkich wyłonionych zmiennych stało się zachowanie werbalne w sytuacjach pytaniowych – przy założeniu całej możliwej różnorodności zastosowanych pytań.

Mgr Daria Modrzejewska dobrała adekwatnie do wyznaczonych problemów badawczych metody gromadzenia i analizy danych ilościowych (*kwestionariusze ankiet*) oraz jakościowych (*wywiad indywidualny, analiza danych zastanych, obserwacja*). Zaprojektowane przez Autorkę kwestionariusze ankiet służą jako narzędzia przy metodzie sondażu diagnostycznego. Kwestionariusze wywiadu zawierają wzory pytań odnoszące się do zagadnień szczegółowych. Część zawartych w kwestionariuszu pytań posiada charakter otwarty, natomiast pojawiają się także stwierdzenia, do których

badany ma się ustosunkować, wskazując na częstość występowania przejawów konkretnych zachowań.

Podmiotem badań były klasy szóste szkół podstawowych. Stosowanie przemocy psychicznej badano dotychczas zazwyczaj w stosunkach między uczniami szkół średnich lub gimnazjalnych, najczęściej jednak w relacjach między dorosłymi – głównie w środowiskach pracowniczych. Niestety, coraz częściej zdarza się, że stosowanie przemocy psychicznej występuje już w relacjach między uczniami młodszych grup wiekowych. **Wybór badanych nie był przypadkowy.** Badaniami objęto klasy szkół znajdujących się w małej miejscowości (do 30 tys. mieszkańców), a więc w środowiskach, w których, jak się wydaje, uczniowie poddani są większej kontroli wychowawczej, zaś anonimowość uczniów jest z pewnością niższa niż w szkołach w dużych miastach. Badania zostały przeprowadzone w pięciu klasach VI z dwóch szkół podstawowych w Aleksandrowie Łódzkim (107 osób). Ponadto badaniu ankietowemu zostali poddani także nauczyciele i wychowawcy (26 osób), uczący w badanych klasach (szkołach). Badania były realizowane w trzech fazach w okresie od 2015 do 2017 roku. Ogólną charakterystykę próby badawczej, sposób wyboru badanych Autorka przedstawiła na s. 172-176.

Wybór doboru szkół na podstawie ochotniczych zgłoszeń podyktowany był – jak podaje Autorka – trudnością w zdobyciu zgody na przeprowadzenie badań. Podczas zorganizowanych spotkań z pedagogami z różnych szkół na terenie województwa łódzkiego Autorka zauważyła, iż niechętnie przyznają oni, iż zachowania o charakterze przemocy psychicznej występują w relacjach między uczniami w szkołach, w których pracują. Czasem/często szkoły ukrywają fakt występowania różnych problemów, albowiem ich ujawnienie może niekorzystnie wpłynąć na opinię o szkole w środowisku lokalnym. Szkoły, które wyraziły chęć uczestniczenia w badaniach, dostrzegły w nich szansę na pełniejsze opisanie problemu, co może pomóc w zaproponowaniu bardziej skutecznych oddziaływań profilaktycznych.

4. Prezentacja i interpretacja wyników badań

Rozdział szósty, zatytułowany „Przemoc psychiczna w życiu społecznym klasy”, poświęcony został analizie badań przeprowadzonych wśród uczniów oraz nauczycieli, opisujących zjawisko przemocy psychicznej w kontekście społecznego funkcjonowania klasy. Ujęte w tabelach dane liczbowe pozwalają na zebranie pewnego zakresu wiedzy

na temat przemocy psychicznej. Wiedza ta dotyczy funkcji, jakie pełni przemoc w relacjach między uczniami, a co za tym idzie, motywów, dla których niektórzy uczniowie stosują przemoc. Ważnym aspektem wiedzy na temat przemocy jest także próba opisanie cech kultury uczniowskiej pod kątem ich wpływu na eskalację lub osłabienie przemocy w relacjach między uczniami. Przeprowadzone badania ankietowe zmierzały także do zdefiniowania roli świadków-obszerników we wzmacnianiu lub osłabianiu zachowań o charakterze przemocy.

Rozdział siódmy pt.: „Charakterystyka uczniów stosujących przemoc psychiczną” poprzez prezentację wyników badań ankietowych oraz wywiadów przedstawia charakterystykę uczniów, którzy stosują przemoc psychiczną w relacjach z innymi. Zebrany materiał badawczy pochodzi z udzielonych przez nauczycieli odpowiedzi na pytania ankietowe, dotyczące ich wiedzy na temat środowiska rodzinnego sprawców przemocy, a także z przeprowadzonych z uczniami – przejawiającymi zachowania przemocowe – wywiadów, a także tymi, którzy im ulegają. Wypowiedzi uczniów pozwoliły Autorce na ustalenie pewnego zakresu wiedzy o uczniach stosujących przemoc, a mianowicie o ich relacjach z otoczeniem, tego, w jaki sposób postrzegają siebie i innych, w jaki sposób widzą zachowania przemocowe w relacjach między uczniami. Zebrany podczas wywiadów z uczniami materiał umożliwił Autorce także zaproponowanie typologii sprawców przemocy psychicznej wobec innych uczniów w klasie.

W rozdziale ósmym pracy, zatytułowanym: „Charakterystyka uczniów-ofiar przemocy psychicznej”, zaprezentowane zostały wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród nauczycieli, a także analiza wypowiedzi uczniów ulegających przemocy psychicznej w klasie. Zebrany tą drogą materiał badawczy posłużył do zaproponowania ogólnej charakterystyki uczniów-ofiar szykanowania i dręczenia, z uwzględnieniem uwarunkowań rodzinnych, społecznego funkcjonowania ucznia ulegającego przemocy oraz profilu osobowego, czyli cech osobowych, umiejętności, na które podczas wywiadów wskazali badani uczniowie.

Rozdział dziewiąty dysertacji pt.: „Postrzeganie i reakcje na przemoc psychiczną uczniów i nauczycieli” prezentuje wyniki badań ankietowych, przeprowadzonych wśród uczniów i nauczycieli, ukazujące sposoby postrzegania przez badanych zjawiska przemocy psychicznej w relacjach między uczniami. Jest też próbą odpowiedzi na pytania: Na ile te zachowania są dostrzegane zarówno przez uczniów, jak i nauczycieli?

oraz W jakich układach relacyjnych przemoc się rozwija? Ważną częścią tego rozdziału stała się także próba opisanie przez panią Darię głównych strategii reagowania nauczycieli na przejawy przemocy psychicznej w klasie, a także zbadania przyjętych przez szkoły procedur profilaktyczno-interwencyjnych w sytuacjach, gdy dochodzi do przemocy.

Podsumowanie rezultatów badawczych zawiera podrozdział „Wnioski z badań” (s. 227-236). W tej części pracy zostały przedstawione syntetyczne odpowiedzi na sformułowane problemy badawcze, wysunięte zostały także ważne dla praktyki edukacyjnej wnioski. Zacytuję tylko trzy z nich:

- 1) Większość badanych uczniów, jak i nauczycieli dostrzega powtarzalność i systematyczność zachowań o charakterze przemocy psychicznej, wskazując na jej występowanie co najmniej kilka razy w tygodniu. Spostrzeżenia nauczycieli, jak i uczniów wskazują na bardzo ważną cechę tego rodzaju przemocy – na jej tendencję do powtarzania się. Nie ma ona zatem incydentalnego charakteru.
- 2) Na podstawie zebranych wyników można sformułować następujące wnioski w kwestii motywów, jakimi kierują się uczniowie stosujący przemoc psychiczną wobec rówieśników:
 - głównym motywem, który skłania do stosowania przemocy w ocenie respondentów badania ankietowego, jest chęć zdobycia ugruntowanej, silnej pozycji w strukturze klasy, pozycji, która wyróżnia sprawcę w klasowej hierarchii i pozwala na rozwijanie relacji zależnościowych opartych na uległości ofiary i otoczenia;
 - innym czynnikiem, który motywuje sprawców do zachowań o charakterze przemocy jest odmienność oraz łączące ofiarę ze sprawcą stosunki nienalubienia. Należy dodać, iż odmienność ofiar przejawiająca się w zachowaniu czy wyglądzie odbiega od standardów przyjętych w danej grupie lub tych narzuconych przez sprawcę przemocy.
- 3) Wypowiedzi nauczycieli na temat stopnia nasilenia przemocy psychicznej w relacjach między uczniami pozwalają stwierdzić, iż większość z nich zauważa przejawy przemocy w życiu klasy, szczególnie sytuacje, w których dochodzi do poniżania uczniów. Co więcej, badani dostrzegają ich powtarzalność i systematyczność w charakterystycznych dla przemocy układach, kilku wobec nielicznych wciąż tych samych uczniów.

Rozdział dziesiąty zatytułowany został: „Przemoc psychiczna w klasie szkolnej – rekomendacje do pracy z uczniami”. Zapobieganie zachowaniom ryzykownym jest jednym z kluczowych zadań profilaktyki szkolnej. Autorka jest przekonana, że aby skutecznie zapobiegać, warto przyjrzeć się współczesnym tendencjom w profilaktyce – czyli jej zadaniom, celom, sposobom i formom realizacji. Należy wyjść także od samego pojęcia „profilaktyka” oraz od tego, w jaki sposób współczesne podejścia do profilaktyki je definiują. W rozdziale tym zjawisko przemocy psychicznej zostało opisane w aspekcie uwarunkowań, które mają istotne znaczenie, aby:

- wypracować skuteczny system przeciwdziałania występowaniu i utrwalaniu przemocy psychicznej w relacjach między uczniami;
- wykształcić te cechy, umiejętności i kompetencje wśród uczniów, które obniżają ryzyko wystąpienia zjawiska przemocy.

W tym celu scharakteryzowane zostały wybrane podejścia do profilaktyki pod kątem celów, zadań, efektów, jak i sposobów realizacji. Autorka zwraca szczególną uwagę na idee profilaktyki pozytywnej i jej znaczenie w promowaniu zachowań konstruktywnych.

Niezbędnym czynnikiem w osiągnięciu skuteczności w działaniach profilaktycznych są m.in. kompetencje osób realizujących profilaktykę szkolną. Istotne zatem było wskazanie na te kompetencje, które mają kluczowe znaczenie w prawidłowym wypełnianiu roli pedagoga-profilaktyka.

W ostatniej części rozdziału doktorantka scharakteryzowała wybrane działania/inicjatywy profilaktyczne, które mogą być rozpatrywane jako skuteczne narzędzia w profilaktyce wobec zjawiska przemocy psychicznej w klasie, szczególnie w kontekście przeprowadzonych badań i wniosków z nich płynących.

5. Ocena formalnej strony rozprawy

Stronę formalną pracy oceniłbym nieco niżej aniżeli merytoryczną. Zauważyłem kilka błędów i niedociągnięć. Do błędów zaliczyłbym podanie w spisie treści strony „533” zamiast „53”. Niedociągnięciem zatem jest brak jednolitości prezentowanych tabel, w główkach zauważyłem brak opisu, tabele zostały w kilku przypadkach podzielone na dwie strony, czego można byłoby uniknąć, a przy dzieleniu tabel nie zostały przeniesione na drugą stronę ich główki. Pozytywnym natomiast elementem

pracy jest wprowadzenie delikatnych kolorów rozróżniających poszczególne rozdziały i podrozdziały pracy, co ułatwia korzystanie z niej, wprowadzając pewną innowacyjność.

Konkluzja

Wskazane powyżej drobne błędy i niedociągnięcia w żaden sposób nie ujmują wartości całej pracy. Całość przedłożonej do recenzji rozprawy oceniam bardzo pozytywnie. Rozprawa doktorska mgr Darii Modrzejewskiej jest oryginalna, stanowi interesujące teoretyczno-empiryczne studium społeczno-pedagogiczne. Podejmuje niezwykle ważny i aktualny problem wychowawczy przemocy psychicznej w szkole, zaś próba jego rozwiązania stanowi – jak sama Autorka zaznacza – zachętę do dalszych badań (s. 11). Badania nad zjawiskiem przemocy psychicznej w relacjach między uczniami klasy szóstej nabierają szczególnego znaczenia w obliczu wdrażanej reformy edukacji. Bez skutecznych oddziaływań profilaktyczno-interwencyjnych zachowania o charakterze psychicznego dręczenia między uczniami klasy VI mogą ulec utrwaleniu i intensyfikacji w kolejnych dwóch latach szkoły podstawowej. Ich utrwaleniu ulegną także nakreślające się w przemocowych układach role społeczne uczniów, co znacznie utrudni działania nauczycieli w poradzeniu sobie z przemocą w relacjach między uczniami. Autorka w końcu zadaje pytanie: *w jakim stopniu styl wychowania może predysponować do roli ofiary lub sprawcy psychicznego dręczenia i tym samym wpływać na pojawianie się przemocy psychicznej w relacjach między uczniami?* Wiedza ta może mieć szczególne znaczenie w wytyczaniu kierunków profilaktycznych oddziaływań skierowanych do rodziców (s. 256).

Analiza interdyscyplinarnej literatury, jej interpretacja i przedstawione w pracy bogate wyniki badań empirycznych są wystarczającym przyczynkiem do projektowania dalszych działań badawczych oraz praktycznych w zakresie przemocy w szkole. Jestem przekonany, że doświadczenia nabyte podczas zbierania materiałów do napisania niniejszej pracy pozwoliły Autorce zauważyć ważne zadania i wyzwania w badanej problematyce. W pracy widać „włożone serce” Autorki. Pozytywne elementy recenzowanej pracy to przede wszystkim: dobre rozpoznanie i poprawna analiza literatury przedmiotu badań, właściwa liczba i dobór badanych, jak również dojrzała dyskusja Doktorantki w trakcie omawiania wyników badań własnych.

Praca w pełni spełnia wymogi dotyczące kompetencji pisarstwa naukowego. Autorka wykazuje zarówno umiejętność podejścia analitycznego, jak i podejścia syntezującego w doborze i interpretacji treści badawczych. Stosuje ponadto zróżnicowane formy ujęcia treści, zwłaszcza uzyskanych wyników badań, w postaci licznych tabel, wykresów i rysunków, a także poprawne prezentacje obliczeń statystycznych. Warstwę językową cechuje poprawność terminologiczna, stylistyczna i dobry poziom komunikatywności.

Podsumowując wszystkie uwagi i szczegółowe oceny rozprawy doktorskiej mgr Darii Modrzejewskiej: „Przemoc psychiczna w klasie szkolnej. Badania nad bullyingiem w codziennym życiu szkoły”, przygotowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Anny Fidelus, prof. UKSW, przy pomocy dr Martyny Żelazkowskiej, stwierdzam, że omawiana praca w pełni spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim, wyczerpując warunki określone w art. 13 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. z 2014 r., poz. 1852 z późn. zm., t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 1789) i **na tej podstawie wnioskuję o dopuszczenie pani mgr Darii Modrzejewskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.**

Ks. Kazimierz Pierzchała

ks. dr hab. Kazimierz Pierzchała, prof. KUL